

I Øst-Berlin ruvet en
Lenin-statue foran
karakteristiske boligblok-
ker. Statuen ble fjernet
etter DDRs oppløsning.

FOTO: SØLVE HARM

HELMUT MÜLLER-ENBERGS

DDRs spionasje i Norge

Hva forteller Stasi-arkivene og Rosenholz-kartoteket?

Høsten 2011 kom det en rekke oppslag i norske media om DDR og de spionasjeaktivitetene som landets Ministerium für Staatssicherheit (Stasi) hadde rettet mot Norge. Utløsende faktor var det såkalte Gotland-manifestet som ble vedtatt på en konferanse i Visby. Der krevde en rekke forskere at de nordiske regjeringene måtte henvende seg til CIA angående en kartotekshortsamling som går under navnet «Rosenholz» (Rosetre, en art av palisander). Kartotekshortsamlingen ble opprettet av Stasi som et register over alle personer som Stasi var interessert i - inkludert norske statsborgere.

Under uklare omstendigheter endte kartoteket opp hos CIA. Kravet fra forskerne gikk ut på å få kartotekshortene som angår nordiske statsborgere tilbakeført til den instansen i Berlin som i dag forvalter Stasis arkiv (BStU).² Kartotekshortene om tyske statsborgere ble i årene 2000-2003 overdratt til BStU. Kartotekshort om norske statsborgere var altså ikke inkludert. Men Politiets sikkerhetstjeneste har fått kopier av enkelte kort relatert til norske borgere, først og fremst vedrørende nordmenn som ennå i 1988-89 hadde aktiv status som «inoffisielle Mitarbeiter» - altså agenter eller informanter. Kravet i Gotland-manifestet ble behandlet i Stortinget, med det resultat at justisministeren skulle følge opp et ønske fra opposisjonspartiene om å få utlevert dette materialet fra CIA.³

Så langt det offentlige og medias interesse; som vitenskaplig forskningsfelt er Stasis virksomhet i Norge langt fra uttømt. Især i Tyskland har den faglige og offentlige debatten så langt lagt vekt på tre emner: 1) såkalte Lebensborn-barn som dekkidentitet for agenter, 2) de diploma-

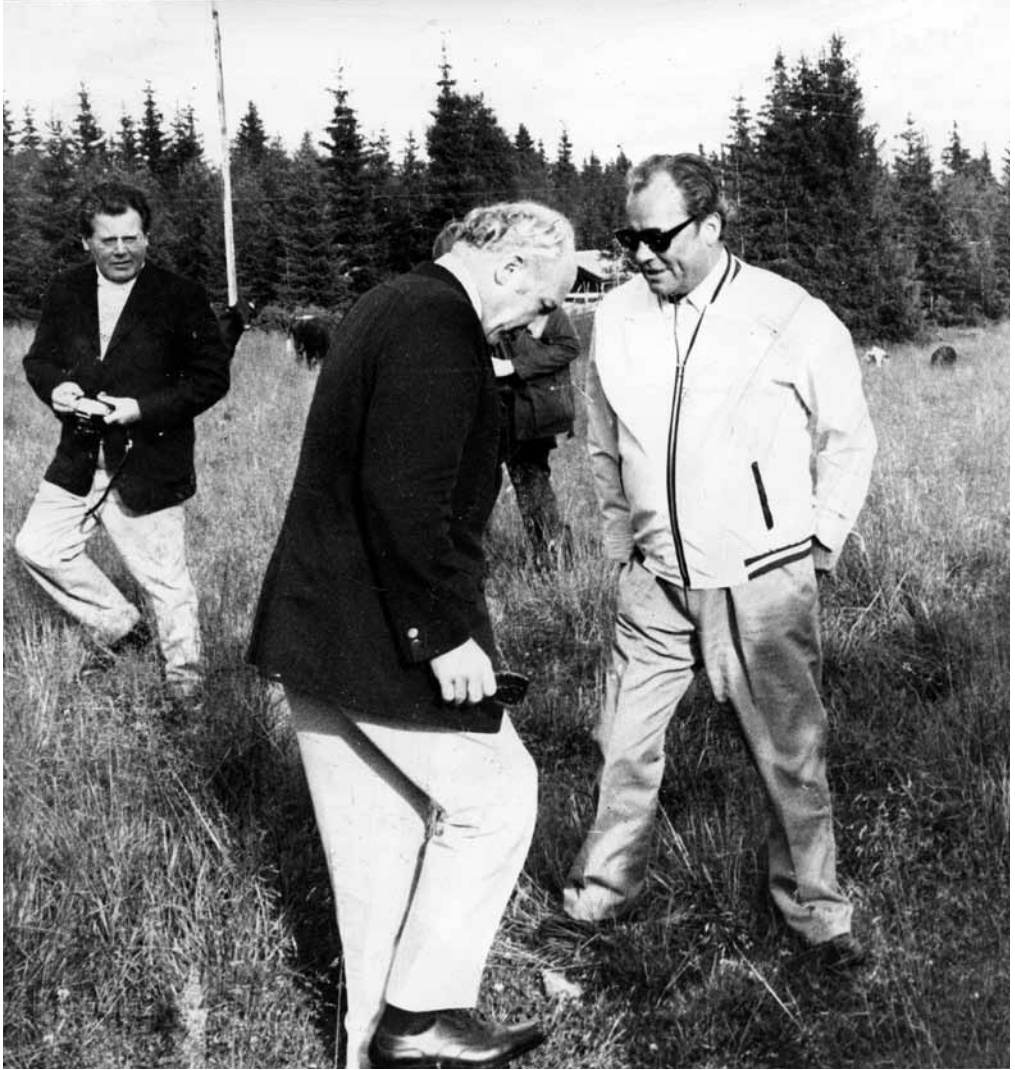
tiske forbindelsene mellom DDR og Norge og 3) en Stasi-agents rolle i forbindelse med den tyske forbundskansleren Willy Brandts sommerferie i Norge.

Stasis virksomhet i forskning og media

Sommeren 1997 la ukemagasinet «Der Spiegel» fram tre saker hvor agenter hadde tatt over identiteten til Lebensborn-barn.⁴ Slik utnyttet DDRs hemmelige tjenester - og særlig den militære etterretningen - at den tyske okkupasjonsmakten hadde opprettet fødehjem i Norge under andre verdenskrig, hvor omkring 1200 barn med tysk far kom til verden. Rundt 250 av barna ble adoptert eller satt i pleie i Nazi-Tyskland. Ut i fra etterretningstjenestens synspunkt medførte dette enkelte fordeler, spesielt det at barn som opprinnelig var født i Norge kunne gjøre krav på norsk statsborgerskap.⁵

Mye av etterretningsvirksomheten fant sted innenfor diplomatiets rammer. Dette er blant annet berørt i historikeren Sven G. Holtsmarks standardverk om DDRs utenrikspolitikk overfor Norge.⁶ I alt er 33 norske statsborgere blitt mistenkt for å ha samarbeidet med Stasi i løpet av de siste 20 årene. Men undersøkelsene har ikke ført til at noen av dem er blitt dømt for spionasje. Bare journalisten Stein Viksveen ble anklaget, da det ble antatt at han var Stasi-informanten «Lanze». Påtalen mot ham ble henlagt i 2011. Mistanke ble også rettet mot Georg Rosef, en tidligere nazi-motstander og konsentrasjonsleirfange, som arbeidet som organisasjonssekretær i Sambandet Norge-Folke demokratiene. Det var antatt at han hadde vært informant eller vervet andre for Stasi.⁷ Samme sak gjaldt Sigurd Mortensen, formann for den såkalte DDR-komiteen i Sambandet Norge-Folke demokratiene. Den tidligere motstandsmannen og formannen i Sosialistisk Folkeparti, Knut Løfsnes, ble holdt for å være en viktig samtalepartner for DDR i Norge. Han skal ha gitt opplysninger om interne anliggender i det norske partiet. Til de mistenkte hørte også Jorun K. som var aktiv i fredsbevegelsen. Hun skal ha blitt vervet i 1987 under et opphold i DDR. Avslutningsvis kan nevnes det norske ekteparet «Hein» og «Rose»; «Hein» var tilknyttet Stasi fra 1972 og sendte omkring 50 rapporter.⁸

Under sitt ferieopphold i Norge sommeren 1973 ble forbundskansler Willy Brandt gjort oppmerksom på at hans sekretær, Günter Guillaume, var mistenkt for å være i Stasis tjeneste. Den vesttyske kontraspionasjen anbefalte at sekretæren i første omgang skulle overvåkes, også under kanslerfamiliens ferie. Ved denne anledningen fikk Günter Guillaume tak i kanslerens brevveksling. Ett snaut år senere ble han arrestert. Saken ville knapt blitt husket om den ikke - slik det så ut i samtiden - var den direkte årsaken til at Brandt gikk av som kansler.⁹

Vest-Tysklands utenriksminister Walter Scheel besøkte forbundskansler Willy Brandt (til høyre) på hytta i Vangsåsen ved Hamar sommeren 1973. I bakgrunnen går den spionmistenkte Günter Guillaume med fotoapparatet.

Så mye om de tre mest sentrale faghistoriske og offentlige debattfeltene, der Stasis aktivitet i Norge og Norden er blitt tematisert. Den følgende teksten er en redegjørelse om Norges rolle innenfor Stasis virksomhetsområde, basert på materiale som er bevart hos BStU i Berlin. En omfattende makulering til tross, blir det tydelig at denne arkivskatten fortsatt inneholder mye ukjent informasjon. Men først skal det gjøres nærmere rede for kontroversene omkring Rosenholz-kartoteket.

Rosenholz-kartotekets historie

I november 1989 begynte Hauptverwaltung A (HVA), som var ansvarlig for utenlandsspionasjen i Stasi, en systematisk ødeleggelse av utvalgte saker. Som ledd i makuleringspolitikken skal det til sammen ha blitt fylt omkring 100 lastebiler med arkivmateriale som skulle ødelegges (hovedsaklig) fra hovedkvarteret til HVA i Normannenstrasse i Berlin. Men da Stasi-hovedkvarteret ble stormet og okkupert av DDR-borgere den 15. januar 1990, ble rammene endret. Grupper av HVA-medarbeidere samlet det resterende materialet og destruerte det døgnet rundt i makulatorer. I den forbindelse ble hovedinnsatsen ikke bare rettet mot saker som inneholdt opplysninger om hemmelige agentnettverk, men også underlagsdokumenter som kunne gi innblikk i arbeidsmåtene og satsingsområdene til HVA. Faktisk er det i dag bevart få dokumenter med slikt innhold hos BStU. Men til tross for dette «makuleringsfelttoget», eksisterer fremdeles sentrale gjenfinningshjelpemidler som Rosenholz-kartoteket og elektroniske databaser, samt såkalt «sammensatt informasjon» beregnet for partiledelsen. Som det senere skulle vise seg, er til og med 13 000 av de opprinnelige 63 000 registrerte sakene bevart. Imidlertid er disse gjennomgående av liten relevans.

Hva er Rosenholz? Begrepet Rosenholz beskriver tre typer av materiale som opprinnelig ble produsert av HVA. Den største delen av Rosenholz-materialet er omlag 293 000 kartotek kort fra HVAs personkartotek. På dem registrerte HVA personer som var av interesse. Internt gikk disse kartotek kortene under betegnelsen «Formblatt 16», forkortet F16. De

Begrepet Rosenholz beskriver tre typer av materiale som opprinnelig ble produsert av HVA.

inneholdt navn og personlige data til en person samt et registreringsnummer. Ikke bare HVAs informanter og agenter ble registrert i F16-kartoteket, men også personer i deres omgivelser eller andre personer som HVA av ulike grunner interesserte seg for. Ofte ble flere personer ført opp under ett registreringsnummer. Også fiktive personalia ble innført på kartotek kortene. Det er derfor ikke uten videre mulig å identifisere en agent ut i fra dette kartoteket. Men denne oppfatningen holder seg hardnakket i offentligheten. Den feilaktige betegnelsen «agentkartotek» om Rosenholz er meget utbredt og bidrar til mytedannelser.

Den andre delen av Rosenholz-materialet utgjøres av det såkalte saks-kartoteket (Vorgangskartei) som brukte skjemaet «Formblatt 22», forkortet F22. Det er bevart rundt 57 000 av de opprinnelige 63 000 saks-kartotek kortene. Det inneholder ingen personnavn og personlige data, men informasjon om sakenes karakter og et registreringsnummer som kan forbindes med F16-kartotek kortene. Saks-kartoteket F22 kan gi et første holdepunkt om det er knyttet informantvirksomhet eller en saksmappe til personen bak et aktuelt registreringsnummer.¹⁰

Den tredje delen av Rosenholz-materialet består av omkring 2 000

såkalte statistikkark. På et statistikkark ble det samlet forskjellige opplysninger om en agent/informant eller en kontaktperson. Personnavn er ikke registrert, men derimot dekknavn, enkelte personlige data og andre karakteristika, slik som vedkommendes motiv for å arbeide for etterretningstjenesten og vervingsdato.¹¹ Registreringsnummeret på statistikkarket kan kobles opp mot data fra F16- og F22-kartotekene. Til sammen utgjør dette et viktig hjelpemiddel for å kunne finne spor etter en mulig agent, men ikke mer enn det - verken i vitenskaplig, journalistisk eller juridisk forstand.¹² Videre handler statistikkarkene nesten utelukkende om borgere fra Vest-Tyskland, i tillegg til noen hundre fra andre land.¹³ Statistikkark om norske statsborgere finnes ikke bevart hos BStU. Rosenholz-kartoteket består altså ikke av saksmapper - også en utbredt myte, men er ene og alene et hjelpemiddel for gjenfinning. Etter at CIA besluttet å gi BStU en kopi på CD-Rom av kartotek kortene som omhandler tyske statsborgere, står alle disse nå fritt til disposisjon for så vel forskning og media som for arkivets interne virksomhet.

Fra Berlin til Virginia

Hvordan havnet Rosenholz-kartoteket hos CIA i Virginia? Det finnes ikke noen entydige svar, med bare spekulasjoner. Også det vi vet om de originale kartotek kortene og mikrofilingen av dem er nokså begrenset. Om originalkartotekets skjebne vet vi følgende: Den 14. desember 1989 vedtok regjeringen Modrow å gjøre om Stasi og HVA til to gjensidig uavhengige etterretningstjenester for DDR: en innenlands sikkerhetstjeneste og en etterretningstjeneste for utlandet. Som ledd i omstruktureringen av statsikkerhetstjenesten skulle det gjennomføres en aksjon for å fordele kartotek kortene F16 og F22. Alle F16- og F22- kartotek kortene i Stasis sentrale avdeling XII måtte kontrolleres for forbindelser med HVA.¹⁴

En arbeidsgruppe under lederen for Referat 7 i HVA fraktet kartotek kort i alfabetisk rekkefølge til det sentrale Stasi-arkivet, for der å trekke ut de tilsvarende motstykkene fra Stasis arkiv. Stasis F16-kartotek kort med påtegninger utelukkende om saker fra HVA, ble fjernet. Støtte man på kartotek kort med saker både fra Stasi og HVA ble også disse fjernet, mens det ble skrevet et nytt F16 for hånd. På grunnlag av disse kartotek kortene ble det senere mulig for BStU å fastslå eksistensen av en HVA-sak, riktignok uten å kunne si noe om innholdet i saken.¹⁵

En tilsvarende metode ble brukt på F22-kartoteket, hvor EDB-lister ble brukt som framfinningsmiddel. De fjernede kartotek kortene ble visstnok ødelagt i et tilstøtende rom, mens man tok vare på framfinningshjelpemidlene. Virksomheten stanset midlertidig da Stasi-hovedkvarteret ble stormet. Kort tid etter ble destrueringen tatt opp igjen, men nå med et av medlemmene fra Det sentrale runde bords¹⁶ sikkerhetsutvalg

til stede. Som før kopierte Stasi-personale kartotek kort som hadde saks-påførsler fra både HVA og Stasi, og lagde nye kartotek kort hvor bare opplysningene fra Stasi var påført. Kopieringen pågikk gjennom februar og antakelig fram til 9. april 1990.¹⁷ Rett før arbeidet ble avsluttet - nå dreide det seg for øvrig ikke lenger om å bygge opp en selvstendig etterretningstjeneste atskilt fra resten av Stasi, men om å oppløse hele Stasi - ble man klar over mikrofilmversjonen av Stasis F16- og F22-kartotek. Hvis denne ble bevart, ville kopieringsaksjonen ikke ha hatt noen hensikt. Derfor ble det i en instruks fra en regjeringsutnevnt instans uttrykkelig anmodet om at mikrofilmene skulle ødelegges.¹⁸

Dette fører oss over til mikrofilmene. Stasis avdeling XII hadde foretatt den første avfotograferingen av F16-kartoteket rundt 1973. Dette omfattet både Stasi og HVAs personarkivkartotek. Den andre fullstendige avfotograferingen skjedde i 1974, den tredje i begynnelsen av 1980-årene og den siste i januar 1988.¹⁹ Av økonomiske årsaker gikk avdeling XII samtidig over til å filme nye eller korrigerede kartotek kort etter behov på en daglig eller ukentlig basis. Disse fire kopiene av F16 som ble framstilt av avdeling XII ble bevart fram til oppløsningen av Stasi.²⁰ I en

Ødeleggelsen av de tidligste filmene som Stasi produserte er ikke nedtegnet i protokollen. Derfor er det et åpent spørsmål hvor de tre første mikrofilmene til Stasi ble av.

rapport fra 5. desember 1988 skriver HVA uttrykkelig om sikkerhetskopier på film av kartotek kortene F16 og F22.²¹ Filmrullene ble oppbevart i containere hvor de ved behov kunne hentes ut etter tillatelse fra HVAs ledelse. Etter våre beregninger må de over 350 000 mikrofilmene F16-kartotek kortene - inkludert utenlandske borgere - ha fått plass på 63 filmruller.²²

Hva hendte med filmene? Man må tro at de ble ødelagt. I tidsrommet 6. til 8. april 1990 ble sikkerhetsfilmkopiene av kartotekene til Stasi makulert. Nærmere opplysninger om dette finnes i den tilhørende makuleringsprotokollen.²³ Men ødeleggelsen av de tidligste filmene som Stasi produserte er ikke nedtegnet i protokollen. Derfor er det et åpent spørsmål hvor de tre første mikrofilmene til Stasi ble av. I hovedsak verserer det to versjoner om hvordan CIA fikk fatt i de mikrofilmene F16- og F22-kartotekene. Ifølge den første skal mikrofilmene være solgt av KGB-agenter; den andre varianten går ut på at en eller flere ledende Stasi-medarbeidere var i CIAs tjeneste. Ingen av versjonene er særlig overbevisende.

I KGB-varianten er vanligvis en oberstløytnant i HVA, Rainer Hemman, betegnet som en sentral aktør. Han fikk i desember 1989 ordre om å frakte noen blikkesker med mikrofilmer til KGB i Berlin-Karlshorst, for der å overlevere dem til KGB-agenten Sasja Prinzpalov: «I desember 1989 kom min overordnede til meg. Han bestemte at filmene av materialet til Referat 7 skulle lagres i Karlshorst.»²⁴ Det er godt mulig at Hemman fikk et slikt oppdrag, fordi registratoret som arbeidet med

mikrofilmingen var underlagt Referat 7 og dermed tilhørte staben. Blikkeskene befant seg i en sort attachekoffert som Hemman overlevde til KGB i en villa nær Karlshorst.²⁵

Mikrofilmenes ferd fra KGB til CIA er for det meste satt i sammenheng med Prinzpalov og KGB-obersten Aleksander Sjubenko. Sjubenko skal ha stått i kontakt med en oberstløytnant fra CIA, James Atwood, som opererte i Berlin under dekke av å være militærhistoriker. Angivelig skal Atwood ha mottatt materialet i Moskva i 1992 fra en av disse KGB-medarbeiderne. Riktignok lar KGB-historien seg ikke etterprøve, da alle tre aktørene - Atwood, Prinzpalov og Sjubenko - i dag er døde.²⁶ Sommeren 2003 sirkulerte det en annen variant i CIA-kretser, hvor det het seg at Rosenholz skulle ha blitt kjøpt av CIA i Warszawa for knapt 65 000 dollar.²⁷ Tidligere hadde prisen ryktes å være én million dollar. Men i vest-tyske etterretningskretser blir CIA/KGB-varianten tolket som målrettet desinformasjon, med den hensikt å tåkelegge den faktiske tilegnelsen.²⁸

I følge en annen variant, som ikke er like kjent, skal mikrofilmene være overlevert til CIA enten fra noen sjefer eller én enkelt medarbeider i HVA. Undersøkelser i denne retning, og spesielt i staben til HVA, peker på ledende medarbeidere i avdeling IX/c i HVA:

Åpenbart hadde vårt byråkrati, penneknektens «stabsarbeid», ignorert de grunnleggende regler for hemmelig arbeid. Å utarbeide en slik eksplosiv sammenstilling var et massivt brudd på den «spesielle kildebeskyttelsen». I tillegg førte forvirringen rundt likvideringen av Stasi og oppløsningen av HVA til at dette høyeksplosive materialet ikke var sikret i den grad at noen ikke kunne tjene «sølvpenger» på det. Eller var det Judas selv som hadde sikringen som oppdrag?²⁹

For øvrig har HVAs tidligere sjef Markus Wolf nektet for at overleveringen av Rosenholz-kartoteket til CIA kan knyttes til medarbeidere i «hans tjeneste».³⁰ I juli 2011 publiserte journalisten Peter-Ferdinand Koch, som har arbeidet mye med HVA, en framstilling hvor han skildrer en svært nedtrykt stemning blant ledertrioen i et HVA i oppløsning, Werner Grossmann, Bernd Fischer og Ralf-Peter Devaux, som hver hadde en kopi av Rosenholz-kartoteket i sin besittelse. Koch antyder noe i retning av følgende avtale: Rosenholz-kartoteket ble byttet mot straffefritak for lederne og agentene/informatene i HVA.³¹

Hvilken av disse variantene - hvis det i hele tatt er en av dem - som er riktig, forblir et åpent spørsmål. Hvordan det nå har foregått, selve operasjonen er mange år senere fremdeles høyt verdsatt av CIA. Slik siterer Washington Post en av de delaktige: «When the complete history of the closing days of the Cold War is written, this will be one of CIA's

Stasis absolutte sentrum. Fra dette kontoret styrte sjefen Erich Mielke hele den gigantiske virksomheten fra 1957 til 1989. FOTO: ERIK SAGFLAAT

greatest triumphs.»³² Omvendt er vurderingen slik hos tidligere HVA-ansatte: « CIAs kupp [...] av HVA-materiale som kan brukes til å rekonstruere informasjonen om våre kilder, hører med blant våre største nederlag.»³³ Operasjonens betydning understrekes av at president George Bush d.e. umiddelbart ble orientert da CIA fikk tak i Rosenholz-kartoteket.³⁴

Det som er en viktig kildekritikk er at Rosenholz-kartoteket utelukkende gir informasjon om hvem HVA har interessert seg for - og det også bare delvis. Hele alfabetserien La-Li mangler. Eventuelle anførsler etter januar 1988 er heller ikke registrert. Her og der er det mulig delvis å rekonstruere innholdet, da skjemaene F16 og F22 kan sammenføres med annet materiale. De bevarte statistikk-skjemaene kan klargjøre varighet og omfang av en sak. Den bevarte informasjonsdatabasen til HVA inneholder også en viss mengde av henvisninger til innkomne informasjonen

- og i sjeldne tilfeller, sågar til bevarte saker eller deler av saker. I regelen er det bare ved slike tilfeller mulig å fastslå hvem som var agent. I løpet av HVAs historie fantes det over 6 000 aktive vesttyske agenter, hvor 1 500 var aktive ved oppløsningen. BStU vet om disse og om agenter som ble kjent på tidligere tidspunkt, som for eksempel nevnte Günter Guillaume - dekknavn «Hansen». De resterende over 4 000 vesttyske HVA-agentene er skjult i et hav av 293 000 personregistreringer.

Informasjonsflyten fra Norge

I HVA var det kontoret III/A/2 som hadde ansvaret for spionasje i Norge. Denne relativt lille tjenesteenheten var med sine 20 tjenestemenn ikke bare ansvarlig for Norge, men også for Østerrike, Sveits, Danmark, Sverige, Finland, Portugal og Spania. Hvor stor var interessen for Norge sammenliknet med de andre skandinaviske landene? Og hvordan kan dette eventuelt måles? Det er ikke enkelt å fastslå interessen. Forskjellige parametre kan benyttes som indikatorer, men de kan i hvert enkelt tilfelle, eller samlet, bare antyde en tendens. Først og fremst kan hyppigheten av innkomne meldinger registreres.

HVA lagret visse opplysninger knyttet til operativt innsamlete informasjonen i en database kalt *System der Informationsrecherche der HVA* (SIRA). Først arbeidet HVA V (Analyse forsknings- og teknologispionasje) fra 1974 med deldatabase 11. Databasen inneholdt opplysninger om teknologiske og militære forskningsresultater og logistisk og teknologisk kunnskap med bakgrunn i operasjonsområdene. I februar 1975 tok HVA VII (Analyse politisk og militær spionasje) til å bruke deldatabase 12 for å nedtegne opplysninger om operativt framskaffete informasjonen om utenriks-, innenriks-, økonomisk- og militærpolitiske samt militære saksforhold. Én måned senere begynte HVA VI (Analyse regimeforhold) å arbeide med deldatabase 13, som blant annet inneholdt opplysninger om hoteller, transport og andre forhold ved de enkelte land. I desember 1976 kom også deldatabase 14, hvor HVAs avdeling IX/C lagret informasjon om politistyrker og etterretningstjenester.³⁵ I regelen er kilden til informasjonen i SIRA angitt i form av et registreringsnummer. Der kartotekkorsettene foreligger, kan det med hjelp av registreringsnumrene slås fast hvem som har levert informasjonene.

HVA mottok informasjon relatert til Norge 1 886 ganger i tidsrommet 1969 til 1989. Tilsvarende tall for Danmark var 2 290 og Sverige hele 2 919 innsendte opplysninger. Bare Finland hadde færre blant de nordiske land med 1 405. Men meldingsfrekvensen speiler først og fremst aktivitetsnivået til avsenderne, og ikke ubetinget Stasis interesse for det enkelte land.

HVA mottok informasjon relatert til Norge 1 886 ganger i tidsrommet 1969 til 1989.

Disse funnene antyder at NATO-landet Norge var det nest viktigste landet i Norden.

Et annet parameter er vurderingen av informasjonene. All informasjon som Stasi mottok, ble gitt en karakter. Karakter 1 var best av i alt fem mulige. Her viser det seg at meldinger vedrørende Norge oppnådde karakter 1 i 50 tilfeller. Kun informasjon fra Danmark vurderte Stasi som bedre. Informasjoner derfra fikk i 63 tilfeller karakteren 1. Når det gjelder Sverige og Finland skjedde dette i henholdsvis 38 og 22 tilfeller. Likevel gir heller ikke dette noe mål på Stasis interesse, da karaktersettingen på nytt kan henge sammen med kvaliteten på avsenderens arbeid.

Et tredje parameter er langt bedre egnet til å belyse interessen. Når man undersøker hvilke informasjonen Stasi utarbeidet for SED-ledelsen, lar det seg gjøre å fastslå den formodentlige interessen hos mottakeren ganske så presist. SED-ledelsen ble mest underrettet om Sverige (254 tilfeller), men så følger Norge (157). Danmark forekom i 153 og Finland i 131 tilfeller. Blant de nordiske landene ligger Norge altså i denne henseende på andreplass.

Disse funnene antyder at NATO-landet Norge var det nest viktigste landet i Norden. Men, som i de øvrige nordiske landene, tyder mye på at det først og fremst var KGB som arbeidet i Norge, og ikke Stasi. Også de strategiske alliansene må tas med i vurderingen. Sammenliknet med de andre nordiske landene stod Finland i en særstilling overfor østblokken, og særlig til DDR, noe som kan være en årsak til et lavere operativt engasjement fra Stasis side der. Sverige framstod offisielt som nøytralt, noe som lettet den operative tilgangen og som kan forklare hvorfor SED-ledelsen var spesielt interessert i landet.

Derimot stod NATO-landene Danmark og Norge fram som fiender av Warszawa-paktlandene, noe som gjorde at SED-ledelsens interesse likeledes må ha vært stor for disse statene. Begge statene var strategisk viktige, i og med at de lett kunne kontrollere bevegelsene til Sovjetunionens Nord- og Østersjøflåte.

Lanze, Hein og Ros - Stasis viktigste kilder i Norge

Hvem informerte DDRs utenlandsetterretning? Spesielt to norske kilder trer fram: «Lanze» (XV 536/62) og ekteparet «Hein» og «Ros» (XII 33/72).

«Lanze» er registrert av HVA under nummeret XV 5368/62. Registreringsnummeret forteller at HVA rekrutterte ham i 1962. Alle tilhørende sakspapirer er ødelagt, men det er mulig å finne enkelte andre opplysninger. «Lanze» var tilknyttet tjenesteenheten HVA XII som arbeidet med NATO og EF. Innenfor HVA XII ble «Lanze» styrt av ledelsen, den samme ledelsen som også styrte «Topas» (XV 333/69), den kjente NATO-agenten Rainer Rupp. Rupp var den viktigste agenten for HVA XII

i tidsrommet 1969 til 1989 og innehar førsteplassen med 1064 innsendte informasjoner. På andre plass finner vi «Lanze» med 513 meldinger. Av disse dreier to seg om «Vitenskap og teknikk», 509 tilhører feltet «Politikk og forsvar» og to informasjoner handler om «Hemmelige tjenester og politi».

Det er svært sannsynlig at «Lanze» ikke var tysk statsborger. Det er også knyttet ti såkalte finansbilag til hans registreringsnummer, noe som er et relativt høyt antall. Et finansbilag er i utgangspunktet en kvittering som, i «Lanzas» tilfelle, en føringsoffiser har sendt til HVAs kasserer for avregning og refusjon av utlegg. Ved hjelp av finansbilagene kan det vanligvis sees hvor (by og hotell eller restaurant) og når (dato) et møte mellom en føringsoffiser og en informant fant sted. Til sammenlikning finnes det bare fem finansbilag knyttet til «Topas». Tatt i betraktning det meget høye antall mottatte meldinger og det at selve ledelsen i HVA XII (som samtidig var ansvarlig for åtte seksjoner som alle hadde sine agenter) var involvert, så vel som det betydelige antall finansbilag, må man kunne anta at «Lanze» sannsynligvis var den viktigste kilden for Stasi i Norge.

På «resultatlisten» for seksjon 3 i HVA XII, som likeledes arbeidet med NATO og EF, figurerer det norske paret «Hein» og «Ros» på fjerdeplass. For disse to er det registrert 59 meldinger som ble innsendt i tiden etter 1972. Dette inkluderer informasjoner om et ammunisjonslager i Moisund og et radaranlegg ved Kristiansand. Det er videre kjent at «Hein» og «Ros» stod i nær tilknytning til fagbevegelsesmiljøet.

Utover Lanze, Hein og Ros, var DDRs ambassade i Norge en annen kilde for Stasi. Blant ambassadepersonalet fantes det en militærattaché. I regelen var dette en medarbeider i DDRs militære etterretningstjeneste, nærmere bestemt en offiser fra «Verwaltung, Aufklärung» under Forsvarsdepartementet (Ministeriums für Nationale Verteidigung). Han var, som det heter i etterretningstjenestenes terminologi, resident ved ambassaden og hadde flere ansatte til sin disposisjon.³⁶ Residentens tilstedeværelse i Oslo kan spores tilbake til 1976, men det må antas at stillingen allerede var på plass da ambassaden i Norge ble opprettet.

Utover Lanze, Hein og Ros, var DDRs ambassade i Norge en annen kilde for Stasi.

Residenten rapporterte regelmessig om militære spørsmål eller hendelser som i videste forstand kunne høre til det militære område. For eksempel ble det selvfølgelig rapportert om NATO-øvelsene «Blue Fox 86», «Team Work 88» og «Cold Winter 89» i Norge, især da residenten hadde deltatt som offisiell observatør under øvelsene. På samme måte ble tilfeller hvor norske observatører tok del i militærøvelser i DDR grundig dokumentert.³⁷ Militærattacheens interesse ble naturligvis vekket da en norsk borger søkte om asyl i DDR.³⁸ I tillegg hadde han som oppgave å identifisere akkrediterte militærdiplomater fra

andre land og rapportere dette til Øst-Berlin. En utførlig liste fra Norge foreligger.³⁹

DDR-regimets undersøkelser om Norge

Innenfor HVA fantes det en egen «reisetjeneste». Dette var avdeling VI. Avdelingen samlet informasjonen slik at agentene kunne oppholde seg sikkert i operasjonsområdene. Det dreide seg om alt fra innreiseformaliteter og hotellreservasjoner til å finne sikre plasser i bestemte kafeer og teatre med mer. Reisetjenesten så også til at ikke for mange Stasi-agenter oppholdt seg i én utenlandsk by samtidig eller valgte samme inn- og utreisemåte. For årene 1969 til 1989 henviser databasen SIRA til 159 innførsler, som i hvert enkelt tilfelle tyder på en operativ Stasi-aktivitet i Norge. Hva var det relative omfanget? En sammenlikning med de andre nordiske land gir følgende bilde: Over det samme tidsrommet finnes det 313 innførsler om Finland, 663 om Danmark og 719 om Sverige.

For Stasi var det ikke påkrevet å bruke Norge til gjennomreiser eller møter.

Dette kan i mine øyne tolkes som et tegn på en lavere operativ intensitet i Norge enn i de andre tre nordiske landene. Først og fremst kan det knyttes to forklaringer til dette. Norges geografiske plassering kan ha vært avgjørende. For Stasi var det ikke påkrevet å bruke Norge til gjennomreiser eller møter. Den norske tilknytningen til NATO kan være en ytterligere forklaring, da Stasi på grunn av dette ønsket å holde en mer tilbaketrukket profil. Også her er de fleste kildene makulert. Det som likevel kan dokumenteres, er instruksjoner fra perioden 1974 til 1987 om grense- og tollkontroll og innmelding i folkeregisteret i Norge.⁴⁰ Det var også verdt en rapport da informanten «Erwin» reiste i Norge med tog fra 5. til 9. mars 1977. Det tilhørende lydbåndopptaket er bevart.⁴¹

Til innsamlingsaktivitetene om Norge hørte en analyse av norske rettslige bestemmelser. I den forbindelse ble norske overenskomster om inn- og utreisemuligheter med andre land, statsborgerskapsspørsmål og trafikkregler nøye studert. En spesiell oppmerksomhet ble naturlig nok rettet mot innføringen av nye identifikasjonspapirer, slik som pass innen EF.⁴² For øvrig var også DDRs luftfartsoverenskomst med Norge og samferdsel- og veitrafikkavtaler av interesse.⁴³ Stasi holdt seg til og med informert om norske pengesedler, mynter og falske penger.⁴⁴

I 1959 måpte DDR-grensevaktene da en person fra Dortmund i Vest-Tyskland flyktet med falske papirer til DDR. Mannen ble arrestert og dømt av kretsretten i Rostock til ti måneders fengsel for brudd på passloven. Hva er den norske forbindelsen? Jo, Stasi oppdaget at mannen fra Dortmund hadde vært i Norge i 1944. Det kom fram gjennom en attest som han hadde med seg, hvor det stod at vedkommende hadde fullført en opplæring som fallskjermjeger i regi av Luftgaukummando der

Avtalen om diplomatiske forbindelser mellom Norge og DDR ble undertegnet i januar 1973. Forhandlingslederne Kurt Nier (til venstre) og ekspedisjonssjef Einar Fredrik Ofstad signerte under oppsyn av embetsmenn fra begge land. I midten står Øst-Tysklands nye ambassadør i Norge, Peter Hintzman.

deutschen Wehrmacht i Norge. Han hadde altså inngående kunnskap om Norge som kanskje kunne være av interesse i forbindelse med en agentoverføring.⁴⁵

Hvis dette bare var en frittstående hendelse, er det ikke nødvendig å legge noen betydning i saken. Men det finnes også andre tilfeller. I 1951 ble en østtysk jurist i Greifswald arrestert, mistenkt for å arbeide for den vesttyske organisasjonen Frie juristers granskningskommisjon. For dette ble han av landsretten i Schwerin dømt til tre års fengsel. Under en husundersøkelse fant man dokumenter fra hans tjenestegjøring i Norge, sågar enkelte fotografier derfra.⁴⁶ En annen var direktøren for den stats-eide bedriften Fischfang Sassnitz. Han ble arrestert på grunn av angivelig sabotasje i forbindelse med bygging av produksjonsanlegg og dømt til over to års fengsel. På mannens bopel fant man papirer fra hans internering i 1945 i Trøgstad og Trondenes.⁴⁷ Det samme skjedde en person fra Hamburg som flyktet til DDR i 1950. Etter arrestasjonen ble fangenskapet hans i Norge under krigen rekonstruert.⁴⁸ Som kjent ble Norge ikke bare hjemsoekt av den tyske Wehrmacht, men også av tyske emigranter - som eksemplet med den uoffisielle medarbeideren

«Helmut» viser. Han var leder for grusverket i Liesow i DDR. I mappen hans er emigrasjonsperioden i Norge nøye referert.⁴⁹

Avslutningsvis enda et eksempel på den selsomme måten Stasi samlet inn materiale om norske forhold. I 1969 forsøkte en polsk statsborger å ta seg illegalt inn i DDR. Han ble pågrepet, og ved kroppsvistasjon fant man dokumentasjon på at han hadde gjennomført sin militære grunnutdanning ved 51. Vorposten-Flottille i Norge samt sittet i krigsfangenskap i Larvik.⁵⁰ En annen variant for å skaffe informasjon om Norge bestod i å utspørre norske statsborgere som ønsket å flytte til DDR. I DDRs mottakelsesleirer i Saasa, Röntgental og Barby ble disse - noe som er dokumentert for årene 1964 til 1984 - også spurt om militære anlegg i deres tidligere hjemland.⁵¹

På grunnlag av databasen SIRA lar det seg for øvrig gjøre å fastslå Stasis hotellpreferanser. De fleste av Stasis agentmøter og overnattinger fant sted i Oslo; noen også i Tønsberg, men klart sjeldnere, selv om dette var i nærheten av marineverftet i Horten og våpenindustrien i Kongsberg. Det klart foretrukne av Stasis agenthoteller var Hotel Ritz i Oslo, fulgt av Holberg Plass Hotel. I Tønsberg var det entydig Hotel Maritim. Der er bemerkelsesverdig at dette i få tilfeller dreide seg om agenter fra HVA sentralt. Overveiende kom de fra distriktsavdelinger, fremfor alt Magdeburg. I den forbindelse dreide det seg som oftest om mekanikere eller folk fra andre fagarbeideryrker.

Kompromitterende materiale fra tiden før 1945

Hos BSTU finnes det saker som har opplysninger fra Norge i tiden før 1945. Er dette tilfeldige overleveringer eller kan det skjule seg et mønster bak? Og hva handler dette materialet om? Eksempelvis finnes det agent-

rapporter fra Gestapo for årene 1935 til 1940 med opplysninger om medlemmer i sosialdemokratiske organisasjoner i Norge. I materialet befinner det seg også en liste over spioner innenfor det tyske sosialdemokratiske partiets organisasjon i Paris.⁵² En provokatørliste? Historiske dokumenter - eller utpressingsmiddel? Det gjenstår å finne ut. Et annet sted i arkivet finnes et nazistisk *Monatschau* fra juni 1940. Derunder også filmmateriale fra innsatsen til Luftwaffe og Kriegsmarine under besettelsen av Norge, med detaljscener fra bombarderingen av sperrefortene i Oslofjorden.⁵³

Stasi arbeidet grundig med nazistiske organisasjoner og institusjoner i Norge. Imidlertid lar det seg ikke fastslå med sikkerhet hva som har vært motivet bak dette fra Stasis side. På den ene side kan det ha vært et mål å identifisere tidligere nazister, kanskje også med et ønske om å diskreditere eller straffeforfølge dem. På den andre

Stasi arbeidet grundig med nazistiske organisasjoner og institusjoner i Norge. Imidlertid lar det seg ikke fastslå med sikkerhet hva som har vært motivet bak dette fra Stasis side.

side kan man ikke helt utelukke at informasjonen ble samlet for å forsøke å få personer med en slik bakgrunn til å samarbeide med Stasi. Det var neppe bare historisk interesse som lå bak. Stasi var også opptatt av mikrofilmer fra det amerikanske National Archives som inneholdt opplysninger om de nordiske landene i nazitiden; deriblant korrespondansen til Reichsführer SS vedrørende en sabotasjehandling i Fosdalen gruve i Malm.⁵⁴ Noen kilder er åpenbart belastende materiale om tyskere og deres opptreden i Norge, slik som deltakere i tyske enheter i Oslo i 1943⁵⁵ eller om nordmenn som ble dømt av tyske Sondergerichten i årene 1940 til 1945.⁵⁶

Andre steder blir det tydelig sagt at det dreier seg om å avdekke nazi- og krigsforbrytere, slik som kommandanten for en fallskjermdivisjon i Norge under krigen.⁵⁷ En viss oppmerksomhet var rettet mot SS-frivillige, altså norske statsborgere som lot seg verve til tysk krigstjeneste og tilhørte Freiwilligen-Legion Norwegen.⁵⁸ Denne undersøkelsen fikk betegnelsen Aktion Sumpffieber av Stasi. Det er også bevart dokumenter om Gestapos kontakt med en norsk politiker og dennes forhold under okkupasjonen.⁵⁹ Undersøkelsene gjaldt ikke bare tyske krigsforbrytere. Stasi registrerte også omhyggelig forhold rundt kommunistiske flyktninger i Norge.⁶⁰ Men disse undersøkelsene kan ha tjent som bidrag og kilder til DDRs egen historieskriving. Foreløpig er den faktiske operative nytten for Stasi av dette materialet uavklart.

Kontinuerlig søk etter interessante nordmenn

Det er innlysende at Stasi og spesielt HVA var interessert i å rekruttere nordmenn som agenter. De søkte altså etter egnede kandidater og utnyttet enhver mulighet som bød seg. Da noen norske borgere i september 1987 krysset grensen til DDR i Pommern, ble det utarbeidet en rapport om «operativt interessante personer fra Norge», som andre enheter i tjenesten kunne vurdere om det ville komme noe ut av.⁶¹

En annen variant bestod i å legge DDR-borgeres kontakter med nordmenn under lupen. Slik skjedde i forbindelse med cruisene til M/S Arkona som også anløp Norge.⁶² Selvfølgelig hørte det også med å holde et øye med turister fra DDR som reiste til Norge med det danske selskapet Hansa Folketourist. Det er bevart utfyllende anførsler rundt gruppereiser til Oslo.⁶³ I det hele tatt registrerte Stasi nøye hvilke personer fra DDR som oppholdt seg i Norge. Det eksisterer fremdeles fire saksmapper med opptegnelser fra årene 1965 til 1974.⁶⁴

Et annet sted står det om norske stasborgere som ble arrestert eller dømt i DDR.⁶⁵ Eller ganske enkelt om avlytting av telefonsamtaler, slik

En annen variant bestod i å legge DDR-borgeres kontakter med nordmenn under lupen.

det skjedde med lederen for det norske firmaet Security-Task,⁶⁶ samt andre norske personer.⁶⁷

Den norske ambassade i Øst-Berlin

Når man studerer materiale om den norske ambassaden i Wodan-Strasse 55/57 i Øst-Berlin, kan man spørre seg hva Stasi ikke visste noe om. Med tysk grundighet ble ambassadens lokaliteter og personellmessige situasjon gjennomgått. Det er likevel noe man kunne anta. At det sågar delvis foreligger passfotografier av ansatte og diplomater samt at det eksisterer plantegninger og fotografier av tekniske installasjoner så vel som forsyningsledningene, er imidlertid overraskende.⁶⁸ Stasi har likeså omhyggelig overveid hvor og på hvilken måte de som gikk inn og ut av ambassaden kunne fotograferes uten å vekke oppmerksomhet.⁶⁹

Overvåkingen av den norske ambassaden foregikk åpenbart fra støttepunktet «Corso». Samtidig holdt man seg uavbrutt orientert om hvilke nordmenn som besøkte ambassaden.⁷⁰ Det pågikk på den måten at Wachtkommando Missionschutz registrerte alle besøkende til den norske residensen. Dette kan dokumenteres for årene 1981 til 1989. Også en uidentifisert agent med dekknavn «Horst» hadde personlig adgang til ambassaden.⁷¹ På dette viset, og kombinert med avlyttingsoperasjoner,⁷² fikk Stasi i samarbeid med KGB et godt innblikk i det etterretningsarbeidet som ble drevet fra den norske ambassaden.⁷³ Det sier seg selv at aktivitetene til den norske ambassadøren ble inngående overvåket. For eksempel er hans deltakelse på et regionalt kirkemøte i den evangeliske landskirken i Greifswald omtalt.⁷⁴

DDR i den norske etterretningstjenestens søkelys

Stasis aktiviteter i Norge gikk ikke ubemerket forbi hos den norske etterretningstjenesten. Denne type virksomhet går ut på at små biter av informasjoner systematisk settes sammen til et større bilde. Stasi var klar over dette, noe som var grunnen til at medarbeiderne ved DDRs ambassade i Norge måtte utvise en spesielt forsiktig atferd. Visse avvik fra borgerlige normer utløste ofte sanksjoner. Her kan det nevnes tre eksempler: 1) Ved en anledning utførte en offiser et oppdrag for HVA i DDRs ambassade. Det kom raskt for dagen at han hadde et forhold til ambassadørens kone. Han ble derfor mistenkt for å være spion. Stasi ble involvert og opprettet saken «Nobel» for å undersøke den «proletariske moral» nærmere.⁷⁵ 2) I et annet tilfelle søkte en medarbeider fra USAs ambassade i Norge kontakt med en medarbeider fra DDR-ambassaden. Stasis kontraspionasjeavdeling rettet straks oppmerksomheten mot denne hendelsen.⁷⁶ 3) Da en langtransportsjåfør fra DDR var på vei til

Norge i 1987, ble han kontaktet av den vesttyske etterretningstjenesten. Det kom ikke noe ut av dette kontaktforsøket, siden sjåføren faktisk var Stasi-agenten «Johannes», som opplyste om hendelsen etter å ha returnert til DDR.⁷⁷

Det lar seg gjøre å si noe om graden av kunnskap Stasi hadde om den norske etterretningstjenesten. Opplysninger i norsk og annen presse ble omhyggelig registrert. Men slikt materiale holdt bare til å fastslå den norske tjenestens struktur og beskrive dens enkelte oppgavefelt.⁷⁸ I tillegg stilte KGB en håndbok over hemmelige sambandsnett – inkludert det norske – til disposisjon for Stasi.⁷⁹ Til dette hørte frekvensopplysninger over norske kortbølgesendere.⁸⁰ Likevel gjorde dette materialet det mulig for Stasi å danne seg et bilde av arbeidsrutinene til den norske etterretningstjenesten i årene 1975 til 1985.⁸¹ En mappe fra 1981 innholder opplysninger om det tekniske etterretningsapparatet i Norge. Der ligger det en fotokopi av boken *Onkel Sams kaniner* som jo som kjent handler om den militære etterretningstjenesten i Norge.⁸² Mens dette er et allment tilgjengelig verk, ble reklamebrosjyrer for radioapparater fra den norske bedriften Elektrisk Bureau studert mer grundig.⁸³ Uansett fikk Stasi et innblikk i arbeidsmåtene til den norske etterretningstjenesten når det gjaldt reisende og godstrafikk fra DDR.⁸⁴ Stasis viktigste konklusjoner om sin norske konkurrent ble oppsummert i en egen landmappe om Norge.⁸⁵

Østersjøuken

Stasi innhentet alltid informasjonen i forbindelse med offisielle møter hvor norske borgere deltok. Arrangementet Østersjøuken i Rostock var en viktig begivenhet i så måte. Målet med Østersjøuken var å utvikle kontakten mellom DDR og de nordeuropeiske land, og fremfor alt å benytte anledningen til å arbeide for en statsrettslig anerkjennelse av DDR. Deltakerne kom fra Vest-Tyskland, østersjølandene Danmark og Finland, samt Norge og Island.⁸⁶ Følgelig kunne Stasi bygge opp kontakter med nordiske borgere uten at det var noen fare forbundet med dette.

Til formålet opprettet Stasi en egen Arbeitsgruppe Ostseewoche som iverksatte tiltak under operasjonskoden Aktion Seestern – tidligere også kalt Aktion Leuchtfeuer.⁸⁷ For eksempel er rapporten om forberedelsen og gjennomføringen av Østersjøuken for 1967 bevart.⁸⁸ Dette året ble den 10. arbeiderkonferansen for østersjølandene arrangert, hvor også norske og islandske borgere deltok. Stasis distriktsforvaltning i Rostock hadde som oppgave å sikre Østersjøuken og avdekke eventuelle spionasjeoperasjoner fra andre land. I forbindelse med den 17. Østersjøuken i 1974 kommer det klart fram hvor omhyggelig Stasi i Rostock opptrådte. Det ble laget en egen plan for åpningsarrangementet. Turistsenteret i

Kühlungsborn og spesielt Hotel Neptun ble sikret. For hotellet og messeområdet i Rostock-Schutow ble det utarbeidet ekstra grunnskisser og situasjonsplaner til bruk for dette formålet. Omkostningene med dette ble etter Stasis syn rettfærdiggjort, da det viste seg at representanter fra DDRs regjering besøkte Østersjøuken. Stasi dokumenterte reiserutene og kjøreplanen ned til minste detalj. I 1974 var også regjeringen representert under en musikkparade i forbindelse med den 12. arbeiderkonferansen, hvor alle eventualiteter på samme måte var spesielt gjennomtenkt.⁸⁹ De besøkende fra Norge ble som vanlig nøye registrert; ikke bare ble det trykket inngangskort, men også utstillerbevis, besøkskort med mer. Dette gjentok seg for alle Østersjøukene.⁹⁰

Tilfeldighet og plan

Norske borgere besøkte ofte DDR, og som oftest Rostock. For å holde kontroll med slike besøk, arbeidet Stasi i skjul innenfor Volkseigenes Reisebüro i Rostock distriktsledelse, som særlig hadde spesialisert seg på besøkende fra de nordiske land. Det er bevart fem permer fra Stasi som gir opplysninger om dette fra årene 1972 til 1989.⁹¹ Der er det ved siden av en rekke observasjoner også rapporter fra informanter om norske borgere. Hvis de overnattet på Hotel Neptun, ble de samtidig overvåket av flere informanter.⁹² Eksempelvis ble det nøye registrert hva norske borgere kjøpte i forretningen Intershop som lå i Parkstrasse i Rostock. Blant dette materialet er det også utførlige dokumenter fra besøket av Olof Palme og en svensk regjeringsdelegasjon i Stralsund.

Det kunne skje skipsforlis langs norskekysten. Ett skjedde 26. oktober 1977, da M/S Karlshorst havarerte. Naturligvis kom det i slike tilfeller til kontakt mellom de involverte parter på norsk og østtysk side. Stasi studerte derfor nøye skaderapportene og besetningslistene, og utferdiget også en avhørsprotokoll.⁹³

Stasi bosatte også agenter i Norge. Ett konkret tilfelle var en ledende medarbeider i Stasi som hadde norske slektninger. I denne sammenheng er det bevart materiale som gir opplysninger om perioden juni 1986 til august 1988.⁹⁴

Økonomi og internasjonal politikk

DDR hadde økonomisk samkvem med Norge. I 1988-89 ble det eksempelvis importert norsk papir, noe Stasi nøye forsøkte å holde øye med.⁹⁵ Innenfor rammene av de økonomiske forbindelsene reiste det representanter fra DDR til Norge. Blant dem var det ikke sjelden informanter for Stasi, slik som informanten «Rudi» som i årene 1982 til 1986 omhyggelig informerte om sine forretningsamtaler med norske firmaer, så vel som

Opptog under Østersjøuken i Rostock 1967.

de tjenestereisene han foretok til Norge.⁹⁶ Nå og da overvåkte Stasi enkelte norske virksomheter slik som firmaet Norkommerz i Oslo og deres kontor i det internasjonale handelssentret i Øst-Berlin.⁹⁷ Det samme hendte med Norsk Hydro som likeledes holdt til i handelssentret. Ansvarlig for disse virksomhetene var informanten «Kunze».⁹⁸ Overvåkingen av norske virksomheter handlet ikke bare om å analysere mulige norske spionasjeaktiviteter i DDR, men også om å registrere problemer og feil forårsaket fra DDRs side og å søke å rette opp dette. Det gjaldt spesielt vansker i forbindelse med leveranser til Norge.⁹⁹

Ethvert sosialistisk land var programmatisk forpliktet til å holde oversikt over viktige hendelser som berørte Sovjetunionen og satellittstatene. Den sovjetiske statslederen Nikita Khrusjtsjovs besøk i Norge i juni 1964 var selvfølgelig en slik hendelse. Eller et intervju med Willy Brandt i norsk kringkasting i november 1964. I slike tilfeller aktiverte Stasi - kjent som Aktion Blume II - straks sine samtalepartnere i Norge for å få

nærmere informasjoner. Nå og da benyttet de seg også av muligheten til å avlytte telefonsamtaler mellom nordmenn og personer i DDR.¹⁰⁰

Avslutning

I Stasi-materialet er det tydelig at Stasis utenlandsspionasje gjorde mange forsøk på å få operativt fotfeste i NATO-landet Norge og samle inn opplysninger. Innenfor Stasi var det seksjonen Referat III/A/2 som befattet seg spesielt med Norge. Når det gjelder de informasjonene som Stasi samlet inn om Norge, viser det seg at det ble lagt stor vekt på Norge sammenlignet med andre skandinaviske land. Men man må også gå ut i fra at Norge var et eget operativt territorium for den sovjetiske etterretningstjenesten KGB. Gjennom journalisten «Lanze» og fagforeningsmannen «Hein» hadde Stasis HVA to holdepunkter i Norge som leverte rapporter. Med militærattacheen ved ambassaden i Oslo hadde DDRs etterretningstjeneste en legal tilgang på informasjon om NATO-øvelser, som attacheen overvar. Den etterretningsmessige granskingen av Norge gikk også på det rent hverdagslige plan - fra hotellbestillinger til innvandringsregler. I den forbindelse viste det seg at favoritthotellet var Ritz i Oslo. I letingen etter muligheter for å verve agenter tok Stasi i bruk kompromitterende materiale fra krigsårene, noe som fortsatt er lite utforsket. Andre tilknytningspunkter var besøk av norske statsborgere i DDR (for eksempel Østersjøukene, økonomiske kontakter etc.) og den norske ambassade i Øst-Berlin - og omvendt ble turistreiser til Norge utnyttet i etterretningsmessig øyemed. Norge var altså et av Stasis operasjonsområder.

Denne skissemessige framstillingen av det bevarte materialet i BStU tydeliggjør eksistensen av en arkivbestand som kan vise henholdsvis Stasi og det nasjonale forsvarsministeriets operative arbeidsmåter overfor Norge, noe som er relevant for videre forskning på forholdet DDR - Norge. Stasis kunnskapsnivå og etterretningsmessige perspektiver er spesielt synlige hvis informasjonen som utenlandsetterretningen stilte til disposisjon overfor SED-ledelsen blir analysert. Men alle disse informasjonene blir lite konkrete, så lenge den delen av Rosenholz som angår norske statsborgere ligger i CIAs arkiv, og ikke gjøres tilgjengelig for forskning. Hos BStU befinner den seg nemlig ikke.

Noter

- 1 Teksten er oversatt fra tysk av redaksjonen i *Arbeiderhistorie*.
- 2 Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik.
- 3 Aftenposten-journalistene Ingrid Brekke og Mona W. Claussen har fulgt og kommentert debatten. Se *Aftenposten*: 22.9; 27.9; 28.9; 11.10; 14.10; 26.10; 10.11; 7.12.2011.
- 4 Kinder für Führer und Stasi, i *Der Spiegel* (1997) 25: 72 f.; «Das ist wirklich bodenlos». Wie die DDR drei norwegischen «Lebensborn»-Kindern ihre Biographie raubte, i *Der Spiegel* (1997) 25: 74–85.
- 5 Kjersti Ericsson, Eva Simonsen, *Children of World War Two. The Hidden Enemy Legacy*, Oxford 2005: 247; Georg Lilienthal, *Der «Lebensborn e.V.» Ein Instrument nationalsozialistischer Rassenpolitik*, Frankfurt/Main 2003; Volker Koop, *«Dem Führer ein Kind schenken» Die SS-Organisation Lebensborn e. V.*, Köln 2007: 236; Ebba D. Drolshagen, *Das Schicksal der Frauen in den besetzten Ländern, die Wehrmachtssoldaten liebten*, Hamburg 1998.
- 6 Sven G. Holtsmark, *Avmaktens diplomati. DDR i Norge, 1949–1973*. Oslo 1999; DDR i Norge 1949–1973. Myter og virkelighet, i Thomas Wegener Friis, Andreas Linderøth (Hg.), *DDR og Norden. Østtysk – nordiske relationer 1949–1989*, Odense 2005: 211–233; Alexander Muschik, *Die beiden deutschen Staaten und das neutrale Schweden. Eine Dreiecksbeziehung im Schatten der offenen Deutschlandfrage 1949–1972*, Münster 2005: 33; Nils Abraham, *Die politische Auslandsarbeit der DDR in Schweden. Zur public diplomacy der DDR gegenüber Schweden nach der diplomatischen Anerkennung (1972–1989)*, Münster 2007: 37; Gro K. Hendriksen, Mellom allianselojalitet og markedsinteresser. Forholdet mellom Norge og Øst-Tyskland 1949–1962, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1994 samt Mellom allianselojalitet og markedsinteresser. Norges forhold til Øst-Tyskland 1954–1962, i *Arbeiderhistorie*, Oslo 1995: 163–176.
- 7 Trond Bergh, Knut Einar Eriksen, *Den hemmelige krigen. Overvåking i Norge 1914–1997*. Oslo 1998.
- 8 Mona W. Claussen, Her er nøklene til Stasis hemmeligheter, i *Aftenposten*, 6.12.2011.
- 9 Günter Guillaume, *Die Aussage*, Berlin 1990; Thomas Ramge, *Die großen Polit-Skandale. Eine andere Geschichte der Bundesrepublik*, Frankfurt/Main 2003: 123.
- 10 Helmut Müller-Enbergs, *«Rosenholz». Eine Quellenkritik*, Berlin 2007: 67–70.
- 11 *ibid*, s 91–120.
- 12 Se diskusjonen om SPD-politikeren Björn Engholm, som HVA ga dekknavnene «Erdmann» og «Hecht». *Focus* (2000)52: 49 und (2001)18: 15. Saken har vært igjennom en rettslig behandling (Az. 27.0.172/01).
- 13 Helmut Müller-Enbergs, *Inoffizielle Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit. Teil 3: Statistiken*, Berlin 2008: 116–118.
- 14 Helmut Müller-Enbergs, *«Rosenholz». Eine Quellenkritik*, Berlin 2007.
- 15 *ibid*: 17–19.
- 16 DDRs overgangsregjering (o.a.).
- 17 BStU, Staatliche Überlieferung zum MfS/AfNS in Auflösung Nr. 15: Protokoll AG-Leiter vom 9.4.1990: 54.
- 18 Helmut Müller-Enbergs, *«Rosenholz». Eine Quellenkritik*, Berlin 2007: 21.
- 19 *ibid*.
- 20 *ibid*.
- 21 BStU, MfS, AGM Nr. 2290: HVA: Bericht über den Stand der Einsatz- und Mobilmachungsbereitschaft 1988, 5.12.1988: 19.

- 22 BStU, MfS, AGM Nr. 2290: 6 f.
- 23 Protokoll über die Vernichtung der Sicherheitskopien der Gesamtregistratur der Abteilung XII des ehemaligen Amtes für Nationale Sicherheit, 11.4.1990.
- 24 Michael Sontheimer, Das Ende einer Legende, i *Der Spiegel* (1993) 3: 51.
- 25 Friedrich Kühn, Operation Rosewood. Wie der US-Geheimdienst CIA am Ende des Kalten Krieges an die Agentenkartei der DDR-Auslandsspionage kam, i *Taunus-Zeitung* 9.7.2003; Ralf-Georg Reuth, Die Rosenholz-Datei eröffnet neue Einblicke ins Stasi-Netz, i *Welt am Sonntag* 6.7.2003.
- 26 ibid.
- 27 Robert Gerald Livingston, Rosenholz. Mischa's files, CIA's booty, i Thomas Wegener Friis, Kristie Macrakis, Helmut Müller-Enbergs (red.), *East German Foreign Intelligence*. London 2009, s 70–88.
- 28 Kühn 2003.
- 29 Klaus Eichner, Andreas Dobbert, *Headquarters Germany. Die USA-Geheimdienste in Deutschland*, Berlin 1997: 285.
- 30 Markus Wolf i samtale med forfatteren, september 2006.
- 31 Peter-Ferdinand Koch, *Enttarnt*, Zürich 2011.
- 32 Walter Pincus, Cold War Footnote. CIA Obtained East German's Foreign Spy Files, i *Washington Post* 22.11.1998; CIA 10 Germany. What Spy Files?, i *Washington Post National Weekly Edition* 30.11.1998: 17.
- 33 Eichner 1997: 285.
- 34 Gerald Robert Livingston, Georg Mascolo, Das sind die Kronjuwelen, i *Der Spiegel* 18.4.2005: 50.
- 35 Deldatabase 11 består av 204 280 informasjoner, mens Deldatabase 12 har 166 024, Deldatabase 13 har 38 301 og Deldatabase 14 har 46 479 informasjoner, hovedsaklig fra årene 1969 til 1969. Helmut Müller-Enbergs: *Hauptverwaltung A. Aufgaben - Strukturen - Quellen*, Berlin 2011: 13 f.
- 36 BStU, MfS, HA I Nr. 1639.
- 37 BStU, MfS, HA I Nr. 14123, 14124, 17108 og 17109. BStU, MfS, HA III Nr. 9400.
- 38 BStU, MfS, HA I Nr. 1642, 13522, 13560 og 13561.
- 39 BStU, MfS, HA I Nr. 12952.
- 40 BStU, MfS, BV Rostock, Abt. OT Nr. 92.
- 41 BStU, MfS, HA PS/MF Nr. 349.
- 42 BStU, MfS, Abt. X Nr. 908 og 909.
- 43 BStU, MfS, Abt. X Nr. 1109 og 1269; videre BStU, MfS, BdL Nr. 558 og 559.
- 44 BStU, MfS, HA VI Nr. 5665 og 5666.
- 45 BStU, MfS, BV Rostock AU Nr. 29/59.
- 46 BStU, MfS, BV Rostock, AU Nr. 40/51.
- 47 BStU, MfS, BV Rostock, AU Nr. 173/52.
- 48 BStU, MfS, BV Rostock, AP Nr. 649/54.
- 49 BStU, MfS, BV Schwerin, AIM Nr. 143/55.
- 50 BStU, MfS, BV Rostock, AU Nr. 2993/69.
- 51 BStU, MfS, HA VII Nr. 4537.
- 52 BStU, MfS, HA IX Nr. 23164.
- 53 BStU, MfS, HA IX/Fi Nr. 32. Dette er Ufa-Tonwoche Nr. 502 (2/2), 17. April 1940.
- 54 BStU, MfS, HA IX Nr. 22945.
- 55 BStU, MfS, HA IX Nr. 21762 og 21763.
- 56 BStU, MfS, HA IX Nr. 22424.
- 57 BStU, MfS, HA IX Nr. 22892.
- 58 BStU, MfS, HA IX Nr. 20071.
- 59 BStU, MfS, HA IX Nr. 21194.
- 60 BStU, MfS, HA IX Nr. 21211.

- 61 BStU, MfS, HA II Nr. 30654.
 62 BStU, MfS, HA VI Nr. 11886.
 63 BStU, MfS, HA VI Nr. 17051.
 64 BStU, MfS, HA VI Nr. 4871–1874.
 65 BStU, MfS, HA IX/MF nr. 120101 og 12173.
 66 BStU, MfS, HA III Nr. 5615.
 67 BStU, MfS, HA III Nr. 5500 og 5502.
 68 BStU, MfS, HA II Nr. 34442.
 69 BStU, MfS, HA VIII Nr. 4794, 6903 og 6970.
 70 BStU, MfS, HA II Nr. 33172.
 71 BStU, MfS, HA II Nr. 33777.
 72 BStU, MfS, HA III 10417, 10783, 10401 og 10398.
 73 BStU, MfS, HA III Nr. 13953.
 74 BStU, MfS, HA II Nr. 34622.
 75 BStU, MfS; HA II Nr. 23505 og 27219.
 76 BStU, MfS, HA II Nr. 23790.
 77 BStU, MfS, HA II Nr. 31872.
 78 BStU, MfS, HA II Nr. 34452.
 79 BStU, MfS, HA III Nr. 19314 til 19317 samt 6861.
 80 BStU, MfS, HA III Nr. 20506 und 12445. Stasi førte et frekvenskartotek for Norge; BStU, MfS, HA III Nr. 7530 og 7007. I tillegg fantes det en egen «Länderakte» om Norge; BStU, MfS, HA III Nr. 5999.
 81 BStU, MfS, HA III Nr. 4109.
 82 BStU, MfS, HA III Nr. 5289 og 4721.
 83 BStU, MfS, HA III Nr. 3697.
 84 BStU, MfS, HA II Nr. 41985.
 85 BStU, MfS, HA II Nr. 35694; videre 40631 og 480820.
 86 Michael F. Scholz, Der Weg zur ersten Ostseewoche in Rostock 1958, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 36(1988)4: 317–324, her s. 318; *Skandinavische Erfahrungen erwünscht?: Nachexil und Remigration: Die ehemaligen KPD-Emigranten in Skandinavien und ihr weiteres Schicksal in der SBZ/DDR*, Stuttgart 2000: 244.
 87 BStU, MfS, BV Rostock, AS Nr. 29/76.
 88 BStU, MfS, BV Rostock, Leiter Nr. 232.
 89 BStU, MfS, BV Rostock, Leiter Nr. 235.
 90 BStU, MfS, BV Rostock, Leiter Nr. 236.
 91 BStU, MfS, BV Rostock Nr. 38/93.
 92 BStU, MfS, BV Rostock Nr. 40/93. Saken omfatter fem mapper og dekker tidsrommet 1968 til 1989.
 93 BStU, MfS, BV Rostock AS Nr. 287/81.
 94 BStU, MfS, HA KuSch Nr. 25291.
 95 BStU, MfS, AG BKK Nr. 79.
 96 BStU, MfS, AG BKK Nr. 142, Bd. 4.
 97 BStU, MfS, AG BKK Nr. 435 og 839.
 98 BStU, MfS, AG BKK Nr. 1175.
 99 BStU, MfS, AG BKK Nr. 1886.
 100 BStU, MfS, Abt. N Nr. 83.